

KNJIŽEVNOST BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH FRANJEVACA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJ MATICI

Rafo BOGIŠIĆ, Zagreb

1.

Doprinos i mjesto književnosti bosansko-hercegovačkih franjevaca u matici hrvatske književnosti može se i mora istraživati i uočavati na više načina i na više razina. Različnosti i višestrukosti u uočavanju fenomena objašnjavaju se i opravdavaju osobitom poviješću Bosne, odnosno historijskim okolnostima u kojima je odnosna književnost nastajala i živjela. Te okolnosti su naglašeno svojevrsne. Bile su takve od početka do kraja, od 16. stoljeća kad je franjevačka književnost u Bosni i Hercegovini stupala na scenu pa do 19. stoljeća kad je djelovala u sasvim novim, ali sa starim vremenima povezanim okolnostima.

Specifičnost stanja u kojemu bosansko-hercegovački franjevci svoju književnost realiziraju i šire nužno nameće i metodološki koncept u shvaćanju onoga što se podrazumijeva terminom i funkcijom *književne matice*. Ovaj termin treba relativizirati s obzirom na opći put i trajanje hrvatske književnosti u prošlosti. U raznim krajevima i regijama gdje se hrvatska književnost rađala i razvijala uvjeti su bili različiti pa onda različite i pojedinosti u osnovnom tijeku razvoja temeljnih odrednica. U skladu s tim dolazilo je do znatne žanrovske i terminološke različenosti i nepodudaranja. Elastičnost koncepta o *matici* koja će tako u hrvatskoj književnoj praksi, a s obzirom na naglašeni hrvatski regionalizam, biti trajno nazočna, do punog izraza doći će kad je riječ o Bosni i Hercegovini i književnosti bosansko-hercegovačkih franjevaca. Nesporazumi su ipak plošne naravi i, kako rekosmo, rezultat su različitih okolnosti i mogućnosti u pojedinim regijama.

Ipak, postoji jedna temeljna razina i okvir u kojemu treba promatrati doprinos i udio franjevaca u hrvatskoj književnosti općenito. To je onaj dosljedni tematsko-ideološki sklop koji se inače u povijesti hrvatske književnosti i kulture običava nazivati *katoličkom obnovom*, a koji je na razne načine i s različitim intenzitetom trajao od 16. do 18. stoljeća i koji je odigrao fundamentalnu ulogu u stvaranju kvalitete odnosne književnosti. Međutim, s obzirom na književnost u Bosni i Hercegovini termini *protivreformacija* i *katolička obnova* ne mogu se upotrebljavati u onom smislu kako ih upotrebljavamo u ostalim dijelovima hrvatske književnosti. Dosljedni i organizirani naponi franjevaca nisu bili ni izazvani ni usmjeravani prema nekim stanovitim pokretima i fenomenima koji bi za vjeru naroda o ko-

jemu su vodili brigu bili posebno i zbog nekih novih okolnosti opasni. Ako se o takvim kontrapunktualnim relacijama može govoriti, onda su točke i područja u kojima su franjevci vidjeli opasnost bile na drugoj strani i drukčijeg su podrijetla, nego su to bili evropski reformatorsko-protestantski pokreti. Svoje napore franjevci su činili motivirani primarnim željama i idejama o smislu postojanja svoga Reda, dakako, uvijek usklađenim s uvjetima i prilikama mjesta u kojemu su djelovali. To su dvije temeljne premise svakog franjevačkog uvijek smišljenog i organiziranog posla. Sveukupno djelovanje bosansko-hercegovačkih franjevaca, pa i ono književno, savršeno se uklapalo i savršeno slagalo s katoličkim odnosom hrvatske književnosti ovog vremena u drugim krajevima u kojima, također, vjerski naboj književnosti nije imao prvenstveno neposredni protivureformatorski povod.

Treba zato književno djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini, a s obzirom na temeljni idejno-motivacijski karakter toga djelovanja, vidjeti i promatrati u jedinstvenom sklopu trostoljetne kvalitete koja će, zasnovana i utemeljena na srednjovjekovnom vjersko-idejnom principu, živjeti i novim poticajima se obnavljati u vremenima renesanse, baroka i prosvjetiteljstva, u 16. 17. i 18. stoljeću. Bio je to slučaj i sa drugim hrvatskim regionalnim književnostima u kojima će vjersko-odgojna motivacija uvijek biti snažna i naglašena. U Bosni će se ova kvaliteta uvijek manifestirati na osobito dosljedan način. Zato je pitanje o književnom doprinosu bosanskih franjevaca u hrvatskoj književnosti općenito nedjeljivo povezano s pitanjem kako se ta književnost snalazila u okviru spomenutog tematsko-idejnog koncepta i do kakvih je pri tome fenomena dolazilo.

Da bi se pronašao primjeren odgovor na pitanje koje nas zanima treba odmah naglasiti da pri fiksiranju stanovitog tematsko-idejnog sklopa okvira, a i pravca, kojima se književnost bosansko-hercegovačkih franjevaca kretala treba imati na umu dugotrajnost odnosnog procesa, njegov put od 16. do 19. stoljeća. Kao i u drugim krajevima gdje se hrvatska književnost radala i ostvarivala, bio je to put koji je na književnim razinama obilovao mnogim i raznolikim oblicima i relacijama što ih složeni kulturno-književni fenomen redovito omogućava i zahtijeva. Jedna naglašena idejna koncepcija dolazila je u blizinu i sjedinjavala se s bogatstvom i raznolikošću umjetničkih fenomena i dometa. Vrijeme svestrano obojeno stanovitim idejnim programom očitovale je i u njegovoj realizaciji iskoristilo mogućnosti koje može pružiti i odnosna književna tradicija, raznolikost i bogatstvo suvremenih književnih modaliteta, ali i bogatstvo suvremenog života.

2.

Franjevci u Bosnu dolaze krajem 13. stoljeća gdje susreću dominikance koji su propovijedanjem i raspravama nastojali povratiti bosansko-hercegovački puk. Mi danas ne znamo potanko kako je to izgledalo, jer nam nedostaju vrela za objašnjenje kasnije smjene dvaju Redova na jednom veoma teškom i osjetljivom području kakvo je bilo ono u Bosni od 13. do 15. stoljeća. Historičari koji o tome pišu iznose različite teze i pretpostavke, koje mi u ovoj prigodi, dakako, nećemo ponavljati. One za našu temu nisu od osobitog značenja, premda bi se u nekom, tj. teorijskom aspektu spekulativnih pretpostavki moglo postaviti pitanje o tome, koliko je franjevačka sklonost i umješnost da se riječju i odnosom prilagode i približe svom puku pomogla i pomagala svakom nastojanju i radu. Ovo pogotovo stoga što ta umješnost nije beznačajna i kad je riječ o kvaliteti i uspjehu kulturno-književnog nastojanja i djela.

Isto onako kao što ne znamo sve pojedinosti o bosanskoj smjeni i zamjeni dvaju Redova, nemamo podataka ni o prvom, najstarijem književnom, odnosno pismenom djelovanju bosansko-hercegovačkih franjevaca, a pogotovo o onom kojemu bismo, makar i uvjetno mogli pridati humanističko-renesansni atribut. Za takvo nešto u Bosni i Hercegovini nije bilo uvjeta. Ako i apstrahiramo turski režim, u Bosni i Hercegovini nisu postojala mediteranska središta i gradovi u kojima bi se odnosna književnost mogla rađati i razvijati. U tom pogledu ovaj veliki hrvatski književni regionalni kompleks, koji nazivamo franjevačkom književnošću i kulturom u Bosni i Hercegovini, sličan je u mnogome onom slavonskom koji će, također, tek nakon dugog historijskog razdoblja, tek nakon 16. i 17. stoljeća, dakle nakon renesansnih i baroknih vremena i odnosnih stilskih razdoblja, stupiti u okvir matice nacionalne književnosti. Slavonija pod Turcima, barem prema onome što znamo, nije iole vidljivije sudjelovala u književnom životu, kao što ni Bosna nije to mogla sve dok se franjevci, kako bismo to danas rekli, nisu snašli. Slavonija će to učiniti tek od kraja 17. stoljeća kad regiju napuste Turci, a Bosna krajem 16. i početkom 17. stoljeća, pod Turcima ali u administrativnom i društvenom okviru koji su franjevci, prihativši i pomirivši se sa stvarnošću, sami u mnogome oblikovali. U sličnosti pomanjkanja tipičnih renesansnih i baroknih mediteranskih stilskih fenomena Bosna se svojom književnom djelatnošću, u vremenima koja se podudaraju s ovim stilskim epohama, ukazuje kao jedno sasvim osobito i plodonosno razdoblje. Tim pothvatom franjevci su jednu regiju zadržali u okviru zapadnoevropske kulture, a istovremeno jednu regionalnu književnost kvalificirali da bude osobiti stvaralački segment njezine kulturne i književne matice.

Iako je od 15. stoljeća Bosna bila pod Turcima hrvatska komunikacija s Bosnom u mnogome je bila omogućena upravo zahvaljujući franjevcima. Našavši zajednički jezik s Turcima franjevci su svoju Bosnu Srebrnu širili na sve one krajeve koje su Turci osvojili. Uz onaj dalmatinsko (čakavski) –kajkavski put što je spajao Dalmaciju i Hrvatsko primorje s hrvatskim Sjeverom (Ozaljski književni krug), glavni put između hrvatskog juga i sjevera odvijao se preko Bosne, odnosno posredstvom bosanskih franjevaca. Održavali su taj put franjevci provincije Bosne Srebrene koja je u stanovito vrijeme obuhvaćala sve hrvatske štokavske govore, pa su u tom pogledu bosanski franjevci igrali važnu ulogu ne samo u komunikaciji svoje regije s Dalmacijom i Dubrovnikom, nego su održavali i vezu sa daljnim hrvatskim Sjeverom, sa Slavonijom, a i s hrvatskim naseobinama u Ugarskoj. Ova teritorijalno-narodna komunikacija, tj. posredničko djelovanje bosansko-hercegovačkih franjevaca pored ostalog je, osobito s obzirom na latinsku grafiju, na sjeveru vršila snažnu funkciju neutralizacije mađarskih a u Dubrovniku i Dalmaciji talijanskih utjecaja. Kad su se pak u 18. stoljeću slavonski i dalmatinski franjevci odvojili, hrvatska komunikacija s Bosnom nije prestala. I dalje su postojali dubrovačko-bosanski i dalmatinsko-bosanski putovi kao i onaj koji je Bosnu povezivao uz sjeverozapadne kajkavske krajeve. U svim stoljećima i pored poteškoća u Bosnu su, pa makar i u najskromnijem obliku, dolazile hrvatske knjige, a s njima i znakovi hrvatske kulture iz Dalmacije i Dubrovnika, iz Slavonije i uže Hrvatske. Franjevci su pri tome bili ne samo glavni i jedini autori tih dodira, nego i jedini književnici koji su poslije srednjovjekovnog glagoljaškog kompleksa uporedo s trajnim folklornim segmentom naglašeno i stvarno sudjelovali u zajedničkom hrvatskom književnom putu. Prirodno je dakle što je u Bosni i Hercegovini, Turcima podloženim, u književnom životu dolazilo do pune podudarnosti s hrvatskom književnom maticom.

U maticu hrvatske književnosti Bosna ulazi u trenutku kad ta matica i ta književnost imaju iza sebe već dugi i već zacrtani put i pravac razvoja. Uključujući se u već uhodani tijek hrvatske književnosti bosansko-hercegovački franjevci će se priključiti stanovitom historijskom putu u trenutku kad za to budu spremni, a učinit će to na način kako budu mogli, odnosno kako budu smatrali korisnim i potrebnim. Sve što budu činili činit će na temelju vlastitih mogućnosti i potreba i na temeljima vlastite tradicije.

Budući se književnost bosanskih franjevaca nije odvijala odvojeno od hrvatske književnosti u drugim krajevima, onda relacije koje nas zanimaju treba kao pretpostavku i kao rezultat promatrati u oba pravca: i onom koliko su bosanski književnici slijedili druge hrvatske književnike, kao i u onom koliko su i što su pri tome toj književnosti osobito pridonosili, što su joj kao svoju osobitost donijeli. Pitanje koje objedinjuje oba aspekta jest: kako su se bosansko-hercegovački franjevci uključivali u glavne suvremene tokove hrvatskog književnog života.

3.

Pri raspravi o temi na koji način književnost bosansko-hercegovačkih franjevaca ulazi u hrvatsku književnu maticu treba konstatirati dvije stvari: 1. franjevci u Bosni nisu prvi koji su u tim krajevima počeli književno djelovati, 2. tijekom stoljeća franjevačke nazočnosti i franjevačke književne djelatnosti u Bosni i Hercegovini franjevci nisu bili jedini koji su u tim regijama književno djelovali. Kao treću pretpostavku raspravljanja o gornjoj temi treba istaći da je do 19. stoljeća franjevačka književnost bila daleko najvažniji i najizrazitiji proizvod koji se u Bosni ostvarivao.

Sve tri gore navedene istine relevantne su za raspravljanje o temi o kojoj je riječ, iako ne spadaju u istu kategoriju razmišljanja. Treća tvrdnja, ona o primarnoj važnosti i vrijednosti franjevačke književnosti u Bosni i Hercegovini zapravo je samo plošna konstatacija i u prvi mah kao da ne ulazi u sam proces koji tema izaziva i otkriva. Ipak zbog karaktera kojim, i u kvalitativnom i u kvantitativnom pogledu, ova tvrdnja i istina djeluje na postavljanje teme i raspravu o njoj, moramo tvrdnji koja valorizira pridati odgovarajuću važnost. Zapravo ona tu važnost svojim postojanjem sama nameće.

Dvije istine koje smo naveli imaju osobito značenje. One su relevantne ne samo kao kulturno-historijske informacije i znanstveno-stručni podaci nego i kao činjenice koje stanovitim relacijama i dimenzijama svoje pojavnosti imaju značenje i za pojavu i kvalitetu cjelokupnog trajanja franjevačke književnosti u Bosni i Hercegovini. One su neposredno povezane uz pojavu fenomena pa time uvjetuju i metodološki pristup u proučavanju.

S obzirom na prvu tvrdnju – da franjevci nisu bili prvi koji su u Bosni počeli književno djelovati – imamo na umu dva književna fenomena koja su se u Bosni javljala i živjela prije franjevaca: bila je to usmena narodna književnost, a zatim srednjevjekovna književnost zasnovana na ćirilometodskoj tradiciji. I jedna i druga književnost u Bosni i Hercegovini nastajala je i razvijala se u skladu s općim tendencijama odnosnih književnosti, ali je i jedna i druga u Bosni i Hercegovini imala i neke osobitosti primjerene, dakako, tlu na kojemu su se javljale.

Spominjanje dviju primarnih književnosti, usmene narodne i srednjovjekovne ćirilometodske, posebno glagoljaške, kao što je rećeno, potrebno je zbog svega onoga što će se u književnoj Bosni kasnije događati. Franjevci će u svoju književnost unositi nove slojeve i elemente: raznovrsne, svoje i naućene, ali se ni srednjovjekovne ni usmene tradicije neće nikada sasvim osloboditi. Štoviše, i jedan i drugi sloj franjevci će smatrati potrebnim i korisnim za svoje djelo i djelovanje. To će biti uoćljivo i onda kad se naslanjanje na prošlost i tradiciju bude odvijalo posrednim putem, kad npr. poticaji srednjovjekovlja budu dolazili sa strane, izvan domaćeg ćirilometodskog glagoljaškog kruga.

Nije ova prigoda trenutak da se potanje obrađuju svi narodni, usmeni, folklorni, a ni svi srednjovjekovni, ćirilometodski, glagoljaški slojevi, oblici i fenomeni koje su franjevci bili zatekli i naslijedili. Te kulturne, pismene ili usmene fenomene, spomenuli smo samo zato da se ne iznenadimo, ako kasnije primijetimo kako i u kasnijim književnim ostvarenjima bosansko-hercegovaćkih franjevaca žive odnosni prvotni poticaji i motivi. U skladu s primarnom i naglašenom željom da se približe puku, franjevci su pazili na obićaje i narav svoga naroda, posebno su dobro pazili na sva duhovna oćitovanja i sva duhovna obilježja koja je taj puk u svakodnevnom životu oćitovao. Može se reći da je upravo paźnja i obzir bosansko-hercegovaćkih franjevaca prema tradiciji i duhovnoj osnovi svoga naroda jedan od temeljnih razloga njihova uspjeha.

Ono što se s obzirom na kulturno-književnu tradiciju događalo u književnom postupku bosansko-hercegovaćkih franjevaca nije bilo iznimka. Slićno, ili isto, bilo je i u drugim krajevima i u drugim segmentima rađanja i razvoja hrvatske književnosti. Svuda se logićni i prirodni proces razvoja poklapao s nastojanjem književnih stvaralaca da se u svim aspektima i oblicima književne percepcije približe širokim slojevima svoga naroda. To je tipićno za cjelokupnu hrvatsku književnost, a ta jasna i naglašena pojava želje i potrebe za aktualnošću percepcije svakako je jedna od temeljnih karakteristika hrvatske književnosti u cijelosti. Dakako, ona je u jasnom suodnosu s uvjetima u kojima se hrvatska književnost rađala i s namjerama s kojima su hrvatski književnici djelovali. U vremenima kad hrvatska književnost u Bosni cvjeta, a to je u 17. i u 18. stoljeću, briga o percepciji ima osobiti karakter i intenzitet, što je, prirodno, u suglasju s općim prosvjetno-odgojnim nastojanjem katolićkih djelatnika.

Književne teme i žanrovi u kojima su bosanski franjevci oblikovali svoje misli mogu se bez poteškoća oćkriti u suvremenom tematsko-žanrovskom sklopu hrvatske književnosti ne samo pojedinaćno u drugim krajevima, nego i u tijeku kojim je suvremena katolićka književnost općenito išla. Stanovita bosansko-hercegovaćka zakašnjena u tom pogledu, ako je do njih dolazilo, dvojakog su podrijetla: zbog geografskih i drugih prilika i uvjeta za prihvat nekog suvremenog oblika trebalo je da prođe stanovito vrijeme, ali su isto tako neki oblici iz prošlih epoha istovremeno nailazili ne samo u književni okvir i vidokrug bosansko-hercegovaćkih franjevaca nego i u drugih domaćih i stranih književnika. Vrijeme baroka i katolićke obnove, odnosno vrijeme prosvjetiteljstva, i u Bosni kao i u svim drugim hrvatskim književnim sredinama, rado se obraćalo srednjovjekovnim temama i žanrovima. U oslonu na prošlost i tradiciju Bosna nije bila izuzetak.

Sudjelovanje i kvaliteta sudjelovanja i doprinosa književnosti bosansko-hercegovaćkih franjevaca u hrvatskoj književnoj matici odnosnog vremena može se u generalnoj vizuri odrediti na dvije razine: onoj koja ima u vidu tematsko-žanrov-

ski kompleks ili praksu franjevačke bosanske književnosti, i onoj koja u središtu zanimanja ima jezični izraz i iskaz te književnosti. Na ova dva plana možemo odnosnu književnost fiksirati u svim njezinim aspektima, pa i u njezinoj relaciji prema vlastitoj književnoj narodnoj matici.

4.

Primarni i najvažniji književno-formalni kompleks bosansko-hercegovačke franjevačke književnosti, a koji se kao stvaralački doprinos uključuje u maticu hrvatske književnosti, jest onaj koji se očitovao i iskazivao u prozi, i to u raznim oblicima žanrovski bogatog vjerskog i odgojnog teksta. Promatran u cijelosti taj nam se kompleks ukazuje kao sklop raznih i različitih sastava koje su odnosni autori, a zatim i mi, književni povjesničari, nazvali *lekcionarima*, *naucima*, *propovijedima*, *prilikama*, *cvijetovima*, *čudesima*, *besjedama* i sl., sve dakle dobro poznatim oblicima pobožno-poučnog štiva. Nošeni žarom uvjerenja u korisnost vlastite misije i s beskrajnim povjerenjem u snagu pisane riječi unatoč teškim uvjetima i okolnostima nastajale su knjige Matije Divkovića (1563–1631), Pavla Posilovića (o. 1600. do 1650), Ivana Bandulavića (17. st.), Stjepana Matijevića (17. st.), Ivana Ančića (u. 1685), Stjepana Markovca (o. 1650–1714), Tome Babića (o. 1680–1750), Lovra Sitovića (1682–1729), Filipa Lastrića (1700–1783) i drugih – svojevrsna kombinacija tumačenja vjere, nauka o ponašanju te književno oblikovanih vizija i transmisija odnosnih riječi i misli.

Ovaj prozni pobožno-odgojni književni višestoljetni rad bosansko-hercegovačkih franjevaca ima raznoliko značenje i veliku važnost. Njegova nazočnost u književnom životu Bosne i Hercegovine i njegov ulazak u hrvatsku književnu maticu može se i mora se promatrati na više razina i iz više aspekata.

Kao prvo, ovaj književni fundus mora se promatrati s obzirom na rađanje i javljanje proze u hrvatskoj književnosti općenito, posebno s obzirom na nazočnost i pojavu hrvatske proze u 17. i 18. stoljeću. Proza će u hrvatskoj književnosti 17. stoljeća prvi put u njezinu novijem životu (poslije srednjega vijeka) zauzeti dostojno mjesto i s poezijom ravnopravno mjesto. Poslije renesansnog pjesničkog zaleta proza će u 17. st. u skladu s potrebama tematsko-idejnog pripovijedanja i propovijedanja u hrvatskoj književnosti prvi put doći u priliku da očituje svu sposobnost svoga medija.

Iako različitog regionalno-medijskog karaktera i podrijetla hrvatska proza 17. st. ima zajedničku tematsko-idejnu osnovu. U tom pogledu a s obzirom na dominantna stilska obilježja djela hrvatskih prozaika iz raznih krajeva kakva su npr. djela Bartola Kašića (1575–1650), Matije Divkovića, Ivana Tomka Mrnavića (1580–1637), Franje Glavinića (1586–1650), Mavra Orbina (o. 1550–1610), Pavla Posilovića, Jurja Habelića (1600–1678) i Jurja Križanića (1617–1683) posjeduju istu etičku i moralno-propovjedničku osnovu i isti žanrovski didaktički karakter. Sva ta djela pisana su istim duhom i oblikom traktata i propovijedi u smislu i stilu suvremene katoličke moralno-filozofske, odnosno refleksivno-poučne orijentacije.

Koristeći se svaki svojim domaćim regionalnim medijem pisci pri tome koriste i mnoga zajednička književno-stilska suvremena sredstva i mogućnosti koje su zajednička raznim hrvatskim književnim medijima i jezicima. Živ i stvaran, ponesen i uvjerljiv govor svoga vremena i svoje sredine svi oni obogaćuju ne samo barokno izvedenim slikama nego i primjerima koji će osobno pričanje učiniti sigurnijim i

uvjerljivijim. Tematsko stilsko povezivanje uz Sveto pismo, slično pribjegavanje raznim efektnim figurama ponavljanja i apostrofiranja, paralelizma i gradacije, djelotvornim korištenjem upravnog i neupravnog govora (dijaloga), prožimanjem pričanja raznim »prilikama«, pričicama, peldama i »događajima« (štorja) te naracijski suvremena upotreba živih glagolskih vremena, svjedoči o njihovu zajedničkom ponesenom izražajnom osjećaju za mogućnosti različitih medija jednoga u biti istoga jezičnog potencijala, različitih medijskih sklonosti jednoga istoga naroda.

Mogle bi se u ovoj prigodi spomenuti i neke stvarne, odnosno plošne kulturno-historijske pojedinosti iz međusobnih odnosa i dodira. Lekcionar Ivana Bandulavića (*Pištule i evanđelja*) javit će se poslije lekcionara Nikše Ranjine iz Dubrovnika (Rkp. nastao 1508) i biti tiskan u Mlecima 1613, a zatim još nekoliko puta tijekom 17. i 18. st., kao što će to biti i kasniji dubrovački (Kašić – Natalov – Deodatusov) lekcionar iz 1641. Upravo ovaj posljednji dubrovački lekcionar znameniti dubrovački biograf i kulturni historičar Serafin Crijević dovodi u neposrednu blizinu Bandulavićeva lekcionara smatrajući kako je dubrovačkim djelatnicima uzor i inspiracija bio »frater Joannes Bandulavich Ordinis Minorum, natione Croata« (Crijević, *Bibliotheca Ragusina*, II–III, 359). Svoj lekcionar Bandulavić je uredio prema dalmatinsko-čakavskom ikavskom izdanju Benedeta Zborčića (Mleci, 1556), pa je u djelu Bosanca Bandulavića ostalo dosta dalmatinskih elemenata. Bandulavićeve *Pištule i evanđelja* »stvorile su dugu tradiciju, jer su prešle Dalmaciju i Bosnu pa svoje nastavljače našle i u Slavoniji« (Georgijević, 161). Bili su to Nikola Mesić (1740), pa Emerik Pavić (1764) i Marijan Lanosović (1794). »Isto to vrijedi i za Matiju Petra Katančića čiji prijevod ide u red budimskih lekcionara koji su izrađeni po ugledu na dalmatinsko-bosanski Ivana Bandulavića« (K. Georgijević, 161). Tako se na jednom važnom i svestrano djelotvornom segmentu pismenosti i književnosti ostvarivala veza između pojedinih hrvatskih regija bez obzira što je Bosna još uvijek bila pod Turcima.

Svoj *Nauk* Matija Divković je tiskao 1612. (*Veliki*) i 1616, imajući pred sobom knjigu Ledesme i Bellarina koja je, međutim, već bila u Mlecima 1587. prevedena na hrvatski jezik, tako da latinski original Divković možda nije ni vidio. U isto vrijeme »Nauk krstjanski u jezik dalmatinski iz talijanskoga prinese počtovani otac Bartolomeo Kašić« (Rim 1617), inače Dalmatinac s dugogodišnjim boravkom u Dubrovniku. Prije toga, 1582, »Nauk kršćanski« preveo je i tiskao splitski vlastelin i književni radnik Aleksandar Komulović (1548–1608), što će godinu dana kasnije učiniti i Šime Budinić (u. 1600). Rafael Levaković tiskao je glagoljaški *Nauk karstjanski* u Rimu 1628. upotrebivši u njemu čisti hrvatski jezik. Svoje *Razlike besjede* (Mleci, 1616) Divković posvećuje makarskom biskupu i pri tome očituje i vlastitu hrvatsku narodnu svijest podsjećajući kako biskup potječe iz stare hrvatske obitelji. *Cvijet od kriposti* Pavla Posilovića objavljen u Mlecima 1647. ima glagoljaških i dubrovačkih predložaka. U radu mu je pomagao i nepoznati dubrovački prevodilac koji je dodavao i talijanskog teksta. Posilovićev rad bio je dobro poznat u suvremenoj hrvatskoj kulturnoj sferi, tako da ga Kavanjin posebno spominje u svom epu (VII, 157). Stjepan Matijević u Rimu na poticaj Rafaela Levakovića prevodi *Ispovjednika* (1630). itd.

Bosansko-hercegovački franjevački dio proze ovog vremena osim navedenog tematski idejnog i stilskog zajedništva u životu nacionalne književne matice ima i jednu osobitu kvalitetu, jednu osobito važnu i nadasve značajnu učinkovitost. Ta književnost, njezin prozni izraz, mogućnost i usmjerenje toga izraza odigrat će presudnu ulogu u oblikovanju općenitog hrvatskog književnog izraza i jezika. Fiksiranje govorne rečenice i opći prozni zamah pripovijedanja bosanskih franjevaca odigrat će presudnu ulogu u oblikovanju hrvatskog književnog medija. To je onaj drugi, i posebni, aspekt opće tematsko-motivske teze o nazočnosti franjevačke bosansko-hercegovačke književnosti u matici hrvatske nacionalne književnosti.

Ove strane svog djela i djelovanja bosanski književnici nisu bili svjesni, ali su to osjetili njihovi književni i književnoznanstveni suvremenici iz drugih hrvatskih središta i to baš oni koji će u oblikovanju hrvatskog književnog jezika odigrati presudnu ulogu. Kvalitete i mogućnosti bosanskog govora osjetili su, istakli i njegov pravac u punoj mjeri iskoristili s jedne strane autori hrvatske isusovačke jezične škole, a s druge strane taj jezik u punoj mjeri prihvatili su i iskoristili u svojoj praksi pjesnici grada Dubrovnika. Ako se ima u vidu što su ova dva fenomena značila u povijesti hrvatske književnosti i kulture, posebno u 17. stoljeću, onda će biti jasno kako je bosanska pisana i usmena riječ došla u prave ruke. Isusovačka jezična škola i dubrovački pjesnici bili su pravi i u potpunosti dorasli čimbenici i autori velike i sudbonosne transmisije hrvatske književnosti i kulture.

Dalmatinac Bartol Kašić (1575–1650), književnik, prosvjetni radnik i jezični inicijator, zapravo glavni čimbenik isusovačke jezične prakse u Hrvatskoj u svom radu i polemičkom nastupu izričito se poziva i oslanja na bosanski govor i jezik kao onaj koji u bogatom i složenom kompleksu hrvatskih medija treba izabrati i slijediti. U uvodu svog »Rituala rimskoga« (1640) obraćajući se »Blagom i milom štociu« jasno izlaže svoje shvaćanje o potrebi da se za književni jezik hrvatske kulturne sfere (slovenske, ilirske, dalmatinske) prihvati bosanska ikavska štokavština pa to i objašnjava: »Razborito i razložno scinim ja zaisto i mnim da oni pisalac koji hoće štogod upisati naški, ima nastojati koliko najbolje može onim govorom upisati koga on višt u mnogih pozna da je najopćeniji i koga može svak lašnje razumiti i s koristju pročititi«. On se je odlučio, pa to i nudi (»Ako ja bosanski upišem«) savjetujući kako da se postupi, odnosno kako da izgovaraju oni kojima je njegov prijedlog neobičan. Kašić daje upute i s obzirom na pravopis i pismo, argumentirajući upotrebu latinice hrvatskim književnicima od Marulića iz Dalmacije do Evangelistara Ivana Bandulavića iz Bosne (Rad JAZU 220. str. 244). Na drugom mjestu pišući 1625. g. u Rim isusovačkom generalu, Kašić bosanski govor naziva »lingua commune nazionale«, a tim argumentom nastupa i u latinskoj posveti »Rituala« papi Urbanu VIII.

O Bandulavićevu lekcionaru već je bilo govora, a istaknuto je u znanosti i ogromno značenje doprinosa Stjepana Margitića Jajčanina u pogledu jezičnog ujednačavanja hrvatskog književnog jezika. O ovom književniku koji u 18. stoljeću nastavlja tradiciju i ide putem Matije Divkovića i Posilovića konstatirano je (Pederin) kako je postigao: »jezični i naobrazbeni standard prihvatljiv na jednom tako širokom području, kakvo dotadašnji hrvatski pisci nisu mogli ni sanjati. *Ispovid* je prvi veliki i značajni pokret standardizacije hrvatskog jezika velikih i općih razmjera«. Zaključeno je, kako se Markovićev jezik »pokazuje... kao ujednačenje

i standardizacija hrvatskih dijalekata oko Drine, Save pa i Drave do mora. Margitić se po svojoj mnogostrukoj književnoj leksici s neobičnim instinktom za ujednačavanje jezika postavlja u samo središte hrvatskog književnog izraza sačinjavajući most između hrvatskog sjevera i juga preko Bosne, pa čak i do Istre (Glavinić)« (Pederin, str. 217, 221). Neće zato biti čudno i neće nas iznenaditi kad ugledni kulturni i književni historičar Franjo Marija Appendini pri samom kraju života Dubrovačke republike jezik kojim je pisana književnost staroga Dubrovnika od 15. do 18. stoljeća i općenito jezik koji se iz Dubrovnika i Dalmacije širi na istok prema slavenskim prostranstvima nazove »bosnese ragusino«. Dubrovačko-bosansku kombinaciju Appendini smatra najboljom mogućom kombinacijom. (*Notizie*, 1802, II, 215).

Drugi književno jezični velikan 17. stoljeća Jakov Mikalja u predgovoru svog hrvatsko-latinsko-talijanskog rječnika »Blago jezika slovinskoga« (Loreto Ancona, 1649–1651) ističe kako je u raznolikosti jezika i govora u Italiji najbolji onaj toskanski, a u sličnom mnoštvu ilirskih najbolji je jezik bosanski: »che la lingua bosnese sia la più bella«. Jezični stručnjak Della Bella (*Dizionario*, Venezia 1728, str. 8) piše da se služio jezikom bosanskim, odnosno dubrovačkim, jer je »il bosnese e ili raguseo stimato il migliore«. Tako tvrde i drugi, npr. Andrija Kačić Miošić, Emerik Pavić i Matija Petar Katančić koji svoj jezik determinira – »slavnoilirski izgovora bosanskog«, pa još tvrdi da »Bosnenses puritate atque elegantia eminent« (Georgijević, 272).

Dakako, presudnu ulogu u tom pogledu odigrali su dubrovački pjesnici koji su dobro osjetili i pokazivali svu spremnost da se u literarnoj praksi koriste bosanskim govorom. Obrazložio je to npr. Stjepan Gradić u predgovoru Palmotićeve »Kristijade« (Rim 1669) tvrdeći kako je upravo bosanski jezik onaj koji u mnoštvu slavenskih (tj. uže hrvatskih i dalmatinskih) govora i narječja treba prihvatiti. (RAD 68, str. 76). Gradić potanko objašnjava kako bosanski govor u odnosnoj situaciji ima ulogu koju je u Grčkoj imao središnji dorski govor, odnosno toskanski u Italiji. Gradić, dakako, pri tome u prvom redu misli na veliki pjesnički doprinos svojih suvremenika, pjesnika Junija Palmotića (1607) i Ivana Gundulića (1589–1638).

S obzirom na čitalačku publiku vidljiva je žanrovska i tematska razlika između postupka bosanskih i dubrovačko-dalmatinskih književnika. Dubrovačko-dalmatinski pjesnici pišu najčešće za gradski, urbanizirani svijet, bosanski pisci pišu i govore neukoj seljačkoj pastvi. S obzirom pak na jezik i bosanski i dubrovačko-dalmatinski pisci za osnovicu uzimaju vlastiti dijalekt, tj. osnovicu lokalnog govora. U 17. stoljeću poslije Palmotića i Gundulića i poslije sve jačeg, posrednog i neposrednog, ikavsko-štokavskog bosanskog utjecaja dolazit će do sve izrazitijih i vidljivijih promjena. »Uloga bosansko-hercegovačkih franjevacu u svim tim procesima... bila je prilično odlučna, oni su ih usmjeravali više-manje s tendencijom da na terenu njihove redodržave bude što homogeniji pisani jezik. Školovanje, kretanje, dopisivanje i pastoralna djelatnost – sve je to zahtijevalo takav razvoj i ujedno mu pogodovalo« (Dali-bor Brozović).

6.

Na sličnim relacijama treba promatrati i stihove na koje nailazimo u književnim sastavima bosansko-hercegovačkih franjevacu. Tematsko-motivacijskom, idejnom

i jezičnom odnosu ti stihovi i te pjesme u skladu su s odnosnom poezijom u drugim sredinama. Bila je to ona poezija koja će na temeljima poezije započete još u srednjem vijeku nastavljati tradiciju pobožne i odgojne pjesme. Takve su pjesme Matije Divkovića (1563–1651), Pavla Posilovića (o. 1600–1653), Stjepana Markovca Margitića (o. 1650–1734), Toma Babića (o. 1680–1750) i drugih. Tako npr. u Babićevu *Cvitu razlika mirisa duhovnoga* (Mleci, 1726) mogu naći na bosanski »jezik« prenešene i stare hrvatske još u glagoljaša poznate pjesme (ima ih u Strohalovoj »Zbirci starih hrvatskih crkvenih pjesama« (obj. 1911). Kao što je dobro poznato već pionir bosanske franjevačke književnosti Matija Divković uzimati će i u Bosnu prenositi pjesme i stihove iz starog Dubrovnika (Mavro Vetranović). Slično će postupati i Stjepan Markovac Margitić. U »Ispovidniku krstjanskom« u stihovima će oblikovati i prevoditi Vetranovićevo prikazanje »Uskrsnutje Isukrstovo« i svoje djelo nazvati »Govorenje kako Isukrst izvede svete oce iz Limba«. Razumljivo je što će Markovac Vetranovićeve dvanaesterce prevesti u osmerce.

Uz teme i »verše« o Isusu, Mariji i raznim svecima te različite »pisni duhovne« bosanski pjesnici nastoje, isto kao i pjesnici u drugim hrvatskim krajevima, npr. kajkavac Krajačević Sartorius (1582–1653), Juraj Habelić (1609–1678), Bartol Kašić i dr., da puk pobožne pjesme prihvati i pjeva ih namjesto svjetovnih narodnih pjesama, koje su »grešne i isprazne«, »nekorisne i štetne«. Tako npr. Tomo Babić u već spomenutom »Cvitu razlika mirisa duhovnoga« piše: »Ovdi pišem pisme duhovne i korisne za ostaviti isprazne i nekorisne, koje na zlo i grije bude...«. Baš kao i u drugim krajevima bosansko-hercegovački franjevci koriste i folklorne teme, prigode i oblike iz usmene narodne pjesme da svoju riječ približe puku. Poput Filipa Grabovca (1697–1749), Franje Krste Frankopana (1641–1671), Andrije Kačića Miošića (1696–1760), i Matije Antuna Reljkovića (1732–1790) i oni će se (Lovro Šitović (1687–1729), Tomo Babić i dr., služiti narodnim oblicima i narodnim stihom – osmercem i desetercem. Babić će čak i ritmom poskočnice izraziti radost koju donosi narodna pjesma o Božiću i Uskrsu. Kao da slušamo Filipa Grabovca iz Sinja kad nam Tomo Babić objašnjava: »I prem u niki pismi ima više slova ili silaba, ništa ne manje glas lipo uznosi u naš jezik, i slaže se pivajući tko je pravi Hrvat i pivalac...« (Georgijević, 297).

7.

I u znanstvenom pogledu, tj. u pogledu znanstveno-istraživačkog rada i doprinosa bosansko-hercegovački franjevci idu istim stazama kojima ide i suvremena znanost u drugim hrvatskim središtima i sredinama. To se, dakako, u prvom redu odnosi na težnje i orijentacije s obzirom na jezik i izraz, i pismo, te s obzirom na historijska, odnosno kulturno-historijska istraživanja. Ova dva područja u hrvatskoj kulturno-istraživačkoj djelatnosti 17. i 18. stoljeća bila su u prvom planu.

Jezični problem u njegovu znanstvenom aspektu osjetio je već Ivan Ančić (o. 1600–1685), nešto mlađi suvremenik Matije Divkovića, pa uz svoje djelo daje i »pogodbu«, odnosno upute i tabelarni pregled kako se treba snaći između latinice i bosančice, odnosno u suvremenim pravopisnim problemima. O jezičnim pitanjima raspravljaju i drugi, npr. Stjepan Markovac Margitić (»Fala od sveti«, Mleci 1708), dok Tomo Babić i Lovro Šitović, osim prigodnih razmišljanja o jeziku pišu i gramatike. Svoju gramatiku (»*Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis*

accomodata) Babić je objavio u Mlecima 1712. tumačeći pravila latinskim i hrvatskim jezikom. Markovac u *Cvitu* kaže da piše »za duhovno dobro naroda i slavnoga hrvatskoga jezika«. Istovremeno gramatiku sastavlja i Lovro Šitović (*Grammatica latino-illyrica*, Mleci, 1713) žaleći se u predgovoru kako drugi narodi imaju svoje priručnike pa »lašnje nauče gramatiku nego mi Hrvati«. »Pisan od pakla« složio je u »harvacki jezik«. Inače u jezičnim spisima bosanski autori, kao i oni u drugim našim krajevima kombiniraju i za svoj atribut koriste razne pridjeve: bosanski, ilirički, slovinski, hrvatski. Nekoliko gramatika, uglavnom za potrebe samostanskih škola nastalo je i u 19. stoljeću (Stjepan Marjanović, Filip Kunić, Anđeo Kraljević).

Kad je riječ o historijskom radu onda treba najprije spomenuti srednjovjekovne ljetopisce, pa zatim samostanske kronike koje će u 17. i 18. st. u Bosni kao i u drugim sredinama biti ne samo temeljni prozni tekstovi stanovitog tipa i karaktera nego i značajni segmenti kulturnog historiografskog rada. Takvi su npr. Kronika fra Nikole Lašvanina i Fojnička kronika, pa zatim Kronika Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, Kronika samostana u Kreševu, Ljetopis fra Andrije Šipračića »koji je crkvena historija franjevačkog reda« ili kako ljetopisac kaže »tabula od ministara i kapitala koji se mogu znati, koji su bili u ovoj provinciji Bosne Arđentine« (Muhsin Rizvić, 83).

U znanstvenom latinizmu istakla su se dva velika bosansko-franjevačka imena: Juraj Dragišić (o. 1450–1520) i Filip Lastrić (1700–1783). U vrijeme zrelog humanizma krajem 15. i početkom 16. st. Dragišić kao i mnogi drugi hrvatski humanisti živi i izvan domovine u Italiji gdje objavljuje djela teološkog i filozofskog sadržaja. Za vrijeme svog dubrovačkog boravka krajem 15. stoljeća okuplja učene dubrovačke krugove, s njima raspravlja i o tome u posveti svog djela »De natura celestium spiritum quos Angelos vocamus«, (Firenze, 1499) upućenoj dubrovačkoj vladi objavljuje dragocjene informacije. Filip Lastrić na narodnom jeziku piše religiozna i homiletička djela, a na latinskom piše i objavljuje svoje veliko historijsko djelo *Epitome vetustatum Bosniensis provinciae* (Mleci, 1765), što je prikaz života i rada bosanske franjevačke provincije, ali djelo ima mnogo i različite historijske, tipografsko-geografske, geološke, ekonomske, i etnografske građe. Najvažnije dijelove Lastrićeva teksta o Bosni objavio je Farlatti u svom opsežnom djelu »Illyricum sacrum«.

Osim Dragišića i Lastrića u bosanskom latinitetu istakli su se i drugi autori, jer je u Bosni kao i u drugim krajevima gdje se hrvatska književnost i kultura radala latinski jezik u svim stoljećima bio jezik znanosti. Svoja djela objavljuju u Italiji, Mađarskoj, Austriji, ali i u Hrvatskoj. Taj i takav svoj rad bosansko-hercegovački autori nastavljaju i u 19. stoljeću kad svoja djela pišu i objavljuju Rafo Barišić (*Conclusiones ex universa philosophia*), Marijan Šunjić (*De vera orthographia*, Beč 1853), Mate Krstičević (*Enchiridon*), Marijan Bogdanović i dr.

Na kraju kratko.

Sedamnaesto i osamnaesto stoljeće u povijesti evropske književnosti predstavljaju jedinstvenu epohu. U to vrijeme u književno-kulturnom okviru antičko-zapadnoevropskog mediteranskog kruga odigravao se dugi proces prijelaza i asimilacije starih vrednota otkrivenih u renesansi, a koje će poslije 18. stoljeća dovesti do modernih, nama suvremenih tokova.

Kao dio spomenutog kruga hrvatska kultura i književnost u spomenuta dva stoljeća aktivno i stvaralački sudjeluje u naznačenom procesu. U okviru dominantnih

tendencija u toj književnosti i kulturi naglašeni su tematski i idejni znakovi kršćansko-katoličkog pravca i nastojanja što će biti nedjeljivo i sa žanrovskim i sa stilskim fenomenima književnosti odnosno vremena. Svoje sudjelovanje u točno označenom i historijski određenom krugu hrvatska književnost u pojedinim regijama ostvaruje na različitim medijima, ali uvijek u savršenom skladu s općom tematsko-idejnom duhovnom osnovom.

U skladu s tom sasvim jasnom, izgrađenom i već stoljećima utvrđenom hrvatskom duhovnom osnovom, u kojoj je kao fundamentalna vrednota zacrtana humanistička, odnosno kršćansko-katolička dimenzija, djeluju i franjevački bosansko-hercegovački književnici. Od svojih sunarodnjaka odijeljeni su državnom organizacijom, ali ne i organizacijom, a pogotovo ne djelovanjem Reda kojemu pripadaju. Razmišljajući i djelujući u kategorijama vjere, naroda, Reda, jezika i književnosti, u svojoj kulturnoj praksi – kao ni pjesnici Dubrovnika i dalmatinskih komuna – nisu poznavali ni priznavali državne granice kojima je jedan narod bio podijeljen. Bilo je zato prirodno što je književnost koju su stvarali slijedila put hrvatske književnosti u cijelosti i u pojedinostima. Pisali su istu tematiku, kretali se istim duhovnim razinama, koristili iste žanrove, vrste i oblike, zamišljali i ostvarivali iste fantazijske sfere književne i vjerske misli, služili se istim terminima idejno-vjerskog, književno-historijskog i suvremenog općenitog kulturnog sklopa. U prosvjetnom, odgojnom, književnom, vjerskom i u cjelovitom duhovnom pogledu živjeli su i kretali su se u istom svijetu u kojemu i hrvatski narod u cijelosti.

Uključujući se u hrvatsku nacionalnu književnost bosansko-hercegovački franjevci u maticu te književnosti neće donijeti ni unijeti fundamentalnih novina, pa matici te književnosti neće podati bitno novih vidika ni novih tematsko-idejnih sklopova. Oni će krenut i kretati poznatim putovima, ali će donijeti i priložiti vlastiti književni korpus kao osobitu kvalitetu i osobito bogaćenje trenutka u kojemu se u odnosnoj epohi matica hrvatske književnosti nalazila. Književnost bosanskih franjevaca predstavlja bogatstvo koje će hrvatski književni tijek obogatiti i osvježiti, pružiti tom tijeku jednu osobitu varijantu, učiniti ga bogatijim za jedan novi opsežni kompleks. Uočiti kvalitetu tog doprinosa, posebno kvalitete njegovih reakcija u odnosu na trenutak u kojemu se književnost bosansko-hercegovačkih franjevaca rađa i uključuje u opći tijek hrvatske književnosti, i osobito s obzirom na jezično-izražajni kompleks – a on je kao što je dobro poznato temeljni iskaz i oblik književnog očitovanja i postojanja – znači utvrditi značenje koje stanoviti dio ima u općem funkcioniranju cjeline. Književni doprinos bosansko-hercegovačkih franjevaca autohtoni je i autentični dio cjeline koja kao subjekt od početka, od doseljenja postoji i živi u zapadnoevropsko-mediteranskom kršćansko-katoličkom krugu. Tu i takvu pripadnost temeljito argumentira i fundus bosansko-hercegovačke franjevačke književnosti.

LITERATURA

1. Đorđe ĐORĐEVIĆ, *Matija Divković. Prilog istoriji srpske književnosti XVII. veka*, GLAS SKA 52, 53. Beograd, 1896, 1898.
2. Dragutin PROHASKA, *Budimski lekcionari XVIII. vijeka prema bosansko-dalmatinskom od I. Bandulavića*, Zbornik u slavu V. Jagića, Berlin 1908.
3. Dragutin PROHASKA, *Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegowina*, Zagreb, 1911.

4. Julijan JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912.
5. Branko VODNIK, *Povijest hrvatske književnosti I*, Zagreb 1913.
6. Petar KOLENDIĆ, *Fra Pavao Posilović i njegovo Naslađenje*, Rad JAZU 206, Zagreb 1915 (JAZU).
7. Dr Marijan STOJKOVIĆ, *Bartuo Kašić D. I. Pažanin*, Rad JAZU 220. Zagreb, 1919.
8. Šime URLIĆ, *Izvori Divkovićevih priča, legendi i Gospinih »zlamenja«*, Nastavni vjesnik, XIX, Zagreb 1919.
9. Šime URLIĆ, *Nešto o izvorima Divkovićevih besjeda*, Rad JAZU 224, Zagreb 1921.
10. Vjekoslav ŠTEFANIĆ, *Mali kršćanski nauk J. Ledesme u hrvatskom prijevodu od g. 1578*, Vrela i prinosi, 11. Sarajevo 1940.
11. Tomo MATIĆ, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, Zagreb 1945.
12. Mihovil KOMBOL, *Povijest hrvatske književnosti do Preporoda*, Zagreb, 1945.
13. Krešimir GEORGIJEVIĆ, *Hrvatska književnost od 16. do 18. st. u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*, Zagreb, 1969.
14. Dalibor BROZOVIĆ, *Standardni jezik*, Zagreb, 1970.
15. Radoslav KATIČIĆ, *Opseg povijesti hrvatskog jezika*, Hrvatski znanstveni zbornik, Zagreb, 1971. sv. 1.
16. Ivan PEDERIN, *Pojam jezičnog i književnog standarda kod bogoljubnog bogoslovca Stipana Margitića Jajčanina*, Kritika, Zagreb, 1971.
17. *Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslavenskih književnosti u Sarajevu*, Knj. II. Sarajevo 1973.
18. Dalibor BROZOVIĆ, *Uloga bosansko-hercegovačkih franjevaca u formiranju hrvatske književnosti i kulture od Divkovića do Grge Martića*, Godišnjak Instituta za izučavanje jugoslavenskih književnosti u Sarajevu. Knj. II. Sarajevo 1973.
19. Herta KUNA, *Hrestomatija starije bosanske književnosti I*, Sarajevo 1974.
20. Jerko FUČAK, *Šest stoljeća hrvatskog lekcionara*, Zagreb, 1975.
21. Herta KUNA; *O raznovrsnosti veza i uticaja u bosanskoj franjevačkoj književnosti XVII. v.*, Godišnjak Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, III–IV. Sarajevo 1975.
22. Rafo BOGIŠIĆ, *Dramski oblici i odnosi u djelu Matije Divkovića*, Zbornik radova o Matiji Divkoviću, Sarajevo, 1982, Institut za jezik i književnost u Sarajevu.
23. Zdravko ŠUNDRICA, *Đuro Dragišić i Dubrovnik*, Dubrovnik, XXV (1982)4.
24. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Institut za jezik i književnost. Odjeljenje za književnost, Sarajevo 1982.
25. Muhsin RIZVIĆ, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1985.